

teikt, ka 1941. gada 8. jūlijā “pašaizsardzības” vienības tika aizliegtas, jo tad kļūdaini varētu domāt, ka tās turpināja darboties pagrīdē vai arī to dalībnieki kaut kādā veidā tikuši represēti no vācu iestāžu puses. Pareizāk būtu runāt par “pašaizsardzības” spēku izformēšanu, reizē tiem turpinot aktīvi piedalīties ebreju slepkavošanas akcijās.

Ar M. Melera grāmatu pie mums atgriežas vēsturiskā atmiņa par to Latviju, kuru mums atņēma holokausts, – Latviju, kurā līdzās latviešiem dzīvoja lielā un darbīgā ebreju kopiena – izveicīgi uzņēmēji un veikalnieki, zinoši ārsti un aptiekāri, prasmīgi amatnieki, gudri advokāti. Cik gan ļoti mums šodien viņu visu pietrūkst! M. Melers ir paveicis unikālu darbu, radījis grāmatu ar paliekošu vērtību. Recenzijām raksturīgā standartfrāze, ka grāmata ieņems savu vietu Latvijas historiogrāfijā, attiecināta uz M. Melera veikumu, būtu neko neizsakoša. Tādi vārdi pavada gandrīz katru vēstures grāmatu, kura pēc tam iegulst plauktā un kurā labi ja kāds kaut reizi ieskatās. Šī grāmata ir aicinājums sargāt un saglabāt cilvēcību, likt runāt sirdsapziņas balsij. Pašlaik sagatavošanā esošajam grāmatas latviešu izdevumam noteikti būtu jāatrodas katras Latvijas skolas bibliotēkā, katra novada pašvaldībā, lai vienmēr tiktu sakoptas un neaizietu nebūtībā vairāku desmitu tūkstošu mocekļa nāvē mirušo Latvijas Republikas pilsoņu kapavietas, lai nākamās latviešu paaudzes zinātu un nekad neaizmirstu, ka zināmās un daudzās jo daudzās sen aizmirstībā zudušās vietās atdusas iznīcinātā Latvijas daļa, noslepkavotā Latvijas nākotne, kura mums tagad būtu varējusi dot izcilus prātus un prasmīgas rokas, labāku, gudrāku un godīgāku Latviju.

Arturs Žvinklis

BALTIJAS VALSTU NEITRALITĀTES ILŪZIJAS JEB PĀRDOMAS PAR RETORISKO DIPLOMĀTIJU

Kasparavičius A. Lietuva 1938–1939 m. Neitraliteto iliuzijos. – Vilnius: Baltos lankos, 2010. – 391 p. (Kasparavičius A. Lietuva 1938.–1939. g. Neitralitātes ilūzijas)

„.. var tikai pabrīnīties, ka rietumniekiem vēl 20. gadsimta vidū teju kā viduslaiku bruņiniekiem misionāriem Baltijas jūras ziemeļaustrumu piekraste no Palangas līdz pat Rīgai, Tallinai un Tartu bija kultūras ziņā vāji pazīstama zeme. Tā bija teritorija, kurā politika un diplomātija bija organizēta pēc gana divainiem principiem, ar divdomīgu loģiku un izteikti patētisku vērtību sistēmu. Arī visa politiskā vēsture

šeit pārsvarā bija imanenta un nesakārtota: vai nu vaļīgi stihiska kā agrīnā Mairoņa¹ lirika, vai arī jau sastingusi, nostāvējusies un it kā iestrēgusi pagātnē. Bez Rietumu civilizācijai raksturīgajām “elastīgajām” nozīmēm, spilgtajām formām un noturīgajām struktūrām, bez precizitātes, stila un eksistenciālā daudzšķautņainuma. Te politiku vairāk saprata kā dumpīguma vēsturi un zaudējuma gaidīšanu, nevis brīvo iespēju mākslu, bet diplomātiju uztvēra kā savdabīgu *papier mache* veidošanu, biežāk raugoties atpakaļ vai lūkojoties apkārt, bet ne uz priekšu.”

Ar šiem vārdiem beidzas 2010. gada vasarā izdotā lietuviešu vēsturnieka Aļģimanta Kasparaviča² jaunākā grāmata “Lietuva 1938.–1939. g. Neitralitātes ilūzijas”. Bez šaubām, izvēlētais citāts neaptver visas grāmatā paustās atziņas, taču tas precīzi atklāj darba saturu, parādot autora netradicionālo pieeju vēstures procesu izvērtējumā.

(Ne)tradicionālais skatījums

Jāatzīst, ka Igaunijas, Latvijas un Lietuvas vēsturnieku darbos trīs Baltijas valstu traģiskie likteņi 20. gadsimta vidū no “vēstures pelniem” bieži vien tiek rādīti caur Berlīnes un Maskavas politiskā konteksta prizmu.³

¹ Maironis (īst. v. *Jonas Mačiulis*, 1862–1932), viens no ievērojamākajiem Lietuvas dzejniekiem, kurš veicinājis lietuviešu nacionālās identitātes veidošanos. Vēsturnieks prof. A. Bumlauskis uzskatīja Maironi par nozīmīgāko varonīgās Lietuvas tradīcijas radītāju. Šo tradīciju pārņēma Lietuvas vēsturnieki. (Lietuvu literatūras enciklopedija. – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001. – P. 307.)

² Dr. Aļģimants Kasparavičs (dz. 1962) strādā Lietuvas vēstures institūtā. 1995. gadā aizstāvējis humanitāro zinātņu doktora grādu par tēmu “1926. gada Lietuvas un Padomju Savienības neuzbrukšanas pakts”. Zinātnisko interešu novirziens: 20. gadsimta Lietuvas politiskās attīstības vēsture – iekšējie un ārējie (starptautiskie) aspekti; starptautiskās attiecības; diplomātijas vēsture; parlamentārisma un autoritārisma problēmas; pilsoniskās sabiedrības formēšanās aspekti. Svarīgākie darbi: *Gaigalaitė A., Kasparavičius A., Skirius J., Veilientienė A.* Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940 [Lietuvas ārlietu ministri 1918–1940]. – Vilnius, 1999. – P. 152–227; *Kasparavičius A.* 1922 metų Konstitucijos įvaizdis politinėje retorikoje ir parlamentarizmo likimas Lietuvoje [1922. gada Konstitūcijas tēls politiskajā retorikā un parlamentārisma liktenis Lietuvā] // Lietuvos Respublikos konstitucija penkerių metų retrospektyvoje [Lietuvas Republikas konstitūcija piecgadu retrospektīvā]. – Vilnius, 1998. – P. 99–109; *Kasparavičius A.* The Historical Experience of the Twentieth Century: Authoritarianism, and Totalitarianism in Lithuania // Borejsza J. W., Ziemer K. (eds.) The Historical Experience of the Twentieth Century: Authoritarianism, and Totalitarianism in Lithuania, Totalitarian and Authoritarian Regimes in Europe. Legacies and Lessons from the Twentieth Century. – New York; Oxford: Berghahn Books, 2006. – P. 297–312; *Kasparavičius A.* Tarp politikos ir diplomatijos. Šventasis Sostas ir Lietuvos Respublika [Starp politikos un diplomātiju. Svētais tronis un Lietuvas Republika]. – Vilnius: LII leidykla, 2008. – 796 p.; *Kasparavičius A.* Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. Lietuvos ir SSSR nepuolimo sutarties sudarymo analizė [Dižās X Lietuvas ārpolitika. Lietuvas un PSRS neuzbrukšanas pakta tapšanas analīze]. – Vilnius: LII leidykla, 1996. – 399 p.

³ *Truska L.* Lietuva 1938–1953 metais. – Kaunas: Šviesa, 1995. – 212 p.; *Kiaupa Z.* Lietuvos valstybės istorija. – Vilnius: Baltos lankos, 2004. – 311 p.; *Feldmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse). – Rīga: Latvijas Ārpolitikas institūts, 1993. – 435 lpp.

Historiogrāfijā nostiprinājies viedoklis, ka Lietuvas, Latvijas un Igaunijas likteni izlēma nonākšana starp divu lielvalstu (Vācijas un PSRS) "politiskajiem dzirnakmeņiem", kas nedeva nekādas iespējas pretoties lielvalstu diktātam, neskatoties uz šo valstu valdību, ārlietu ministriju, prezidentu vai sabiedrības centieniem.⁴

Pret šādu tradicionālo skatījumu vērsas A. Kasparaviča pētījums. Autors atzīst, ka, sākot strādāt pie šī darba, viņam nebija iepriekš pieņemtas nostājas vai hipotēzes, viņš pats nezināja, kur novedīs mēģinājumi pētījumā savienot kritikas objektīvo un subjektīvo aspektu. Autors apgalvo, ka "grāmatas rakstīšanas mērķis un pētniecības metodoloģija bijusi pieticīga – hronoloģiski daudz maz secīgi dekonstruēt izvēlēto vēstures epizožu problēmas, mēģināt saprast Lietuvas diplomātiskās aktivitātes starptautiskajā diskursā, tās darbinieku lēmumu motīvus, noskaidrot ārvalstu politikas un starptautisko attiecību pretrunīgumu" (11. lpp.). Pēc autora domām, viņa pētījuma īpatnība ir tā, ka problēmas ir saprotamas, tikai aptverot un izprotot plašu vēsturisko panorāmu visā tās kopumā (publiskās un apslēptās sakarības, politiķu uzskatus un emocionālās iesaistes), ko iespējams izdarīt, iedziļinoties konkrētos faktos, notikumos, problēmās un to kontekstā (11. lpp.).

Grāmatas autors intervijā Lietuvas radio atzina, ka viņu ilgi nelika mierā doma par to, vai Baltijas valstu, to skaitā arī Lietuvas stāvoklis tolaik patiešām bija tik bezcerīgs un vai nekas nebija atkarīgs no pašu Baltijas valstu valdību iepriekšējo gadu darbības, viņu nostājas, politiskās kultūras un sabiedrības rīcības. Tādējādi radās jautājums: vai Baltijas valstu politiskajai elitei bija iespējas ko mainīt, resp., mēģināt saņemt starptautisku palīdzību, nevis "peldēt pa straumi" lielajā politikā, kā tas notika 1938. gada beigās un 1939. gada vasarā?⁵

Autors ar plašu vērienu, balstoties uz npublicētu avotu bāzi un "ietērpjot" to jaunā interpretācijā, ļauj jau it kā zināmo politisko vēsturi "izlasīt no jauna". Izvēlēta pieeja savukārt rada iespēju improvizēt, pārdomāt neizmantotās politiskās vēstures alternatīvas un mēģināt atbildēt uz jautājumu, vai Baltijas valstīm bija iespējams izvairīties no fiasko 20. gs. 30. gadu beigās.

Analizējot tālaika atsevišķu politiķu darbību, meklējot kopsaucēju ar politiskajiem notikumiem, A. Kasparavičs būtībā pārkāpj historiogrāfijā jau nostabilizējušos minētā perioda politiskās vēstures analīzes principus, salīdzinot pretrunīgās 1938.–1939. gada vēstures norises ne vien Baltijas valstīs, bet arī Eiropā (Anglijā, Francijā, Polijā).

Grāmatas pielikumā ievietoti 39 Lietuvā līdz tam npublicēti Lietuvas Centrālā Valsts arhīva dokumenti – visvairāk konfidencialie Lietuvas diplomātu ziņojumi Ārlietu ministrijai, kā arī 50 Lietuvā agrāk npublicētas fotogrāfijas. Komentārus katras nodaļas beigās daudzviet iespējams lasīt kā atsevišķu tekstu, kas papildina un pamato nodaļas tekstā sniegto skaidrojumu.

Lasītājam var rasties pārlicība, ka, interpretējams atsevišķus faktus vai notikumus, autors ir centies ne vien apstiprināt vai komentēt tos, bet arī iesaistīt viņu savā vēstījumā. Tā, piemēram, daudzus lietuviešu vēsturniekus

⁴ Alģimanta Kasparaviča intervija Lietuvas radio 23.08.2010.

⁵ Turpat.

droši vien būs samulsinājies fakts, ka Lietuva acīmredzot nav saņēmusi oficiālu Trešā reiha ultimātu par Klaipēdas apgabala nodošanu Vācijai. A. Kasparavičs raksta, ka Joahims Ribentrops savu 1939. gada 20. marta sarunu ar toreizējo Lietuvas ārlietu ministru Jozu Urbši nav uzskatījis par oficiālu ultimātu Lietuvai, vēl jo vairāk tāpēc, ka J. Urbšis šīs tikšanās laikā nesaņēma nekādus oficiālus dokumentus no vācu puses. Saskaņā ar Trešā reiha ārlietu ministra apgalvojumu, šī tikšanās bijusi vienkārši “atklātas un reālistiskas pārrunas par attiecīgo problēmu un tābrīža situācijas skaidrojumu”. Pirmā, kas lietas nosauca istajā vārdā, bija neatkarīgā britu prese. Londonas laikraksti jau 22. martā vēstīja par Vācijas “ultimātu” Lietuvai. Paša J. Urbša iniciatīvu un padoto mudinājumus viņam doties vizītē uz Berlīni A. Kasparavičs iztulko kā liecību tam, ka lietuviešu diplomāti itin nemaz nav bijuši gatavi nacistu preses un diplomātu totālajam ilgtermiņa psiholoģiskajam uzbrukumam. Sarunā ar J. Ribentropu J. Urbšis gluži vienkārši nav izturējis nacistu meistarīgi organizēto psiholoģisko spiedienu (135. lpp.).

Recenzijas publiskajā telpā, tostarp arī žurnālista un kultūras pētnieka Andrusa Vaišņa recenzija, kas tika publicēta ne vien lielākajos Lietuvas plašsaziņas līdzekļos, bet arī organizāciju, kultūras biedrību interneta lapās, liecina, ka Kasparaviča pētījums izraisījis interesi Lietuvas sabiedrībā. Recenzijās uzsverts, ka grāmatu vajadzētu tulkot arī citās valodās.⁶ Kāpēc?

Baltijas valstu diplomātija

Bieži izskan pašu vēsturnieku izteikta frāze, ka viņi grāmatas rakstot sev vai šauram akadēmiskās sabiedrības lokam. Recenzējamais A. Kasparaviča pētījums varētu izraisīt arī ārvalstu akadēmiskās sabiedrības uzmanību, un pirmām kārtām tajā paustās atziņas varētu būt nozīmīgas Latvijas un Igaunijas vēsturniekiem. Grāmatā analizēta ne tikai Lietuvas ārpolitika, bet arī Lietuvas diplomātu viedoklis par atsevišķām ārvalstu politikas problēmām. Pētījums varētu izraisīt polemiku par Lietuvas, Latvijas un Igaunijas starpkaru perioda savstarpējo attiecību problemātiku. Lasot šo grāmatu, man bieži radās iespaids, ka Baltijas valstu savstarpējā diplomātija starpkaru periodā bijusi gluži vienkārši “slepna spēle”.

Pašas šīs problēmas pētītas grāmatas ceturtajā un piektajā nodaļā (91.–145.; 147.–179. lpp.),⁷ kur analizētas Baltijas valstu ārpolitikas norises no 1939. gada marta. Iepriekšminētos apgalvojumus ļauj izteikt ne vien pielikumā iekļautie paskaidrojošie fakti, bet arī Baltijas antantes deklarācijā uzskaitītie pienākumi, tādi kā valstu pienākums konsultēties citai ar citu ārpolitikas jautājumos un tā “īstenošanas” grūtības. Tā, piemēram, 1939. gada

⁶ *Vaišņys A.* Ir laivas plaukia... Pieejama: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2010-08-11-andrius-vaisnys-ir-laivas-plaukia/48809> (skatīts 20.09.2010.).

⁷ Monogrāfija sastāv no septiņām nodaļām. Pirmajā nodaļā (14.–22. lpp.) īsi aplūkota Eiropas ģeopolitiskās situācijas dinamika no Pirmā pasaules kara līdz 40. gadu beigām. Otrajā nodaļā (23.–45. lpp.) autors mēģinājis atklāt ārējās ietekmes, kuras izraisīja diskusijas par neitralitātes politiku Lietuvā (daļēji arī citās Baltijas valstīs). Trešajā nodaļā (46.–90. lpp.) parādīti Lietuvas (daļēji arī Latvijas un Igaunijas) diplomātu mēģinājumi reaģēt uz izmaiņām Eiropas politiskajā situācijā, meklējot iespējamus sabiedrotos. Pētījuma secinājumi izdarīti septītajā nodaļā (epilogā; 251.–245. lpp.).

28. martā, pēc tam kad Lietuva bija zaudējusi Klaipēdas apgabalu, PSRS ārlietu tautas komisārs Maksims Litvinovs negaidot iesniedza Latvijas un Igaunijas sūtņiem Maskavā deklarāciju, kurā bija piedāvāts garantēt abu valstu neatkarību. Tallinas un arī Rīgas diplomāti kādu laiku (nedaudz ilgāk par divām nedēļām) slēpa no Kauņas faktu, ka Kremlis ne vien paudis gatavību kļūt par Latvijas un Igaunijas valstiskuma garantētāju un abu valstu neitralitātes “uzraugu”, bet arī apstiprinājis savu nodomu, iesniedzot deklarāciju (šīs slepenā informācija Lietuvā nonāca no Polijas, un Igaunija un Latvija to vēlāk apstiprināja) (sk. 111., 112., 114. lpp.).

Pats par sevi saprotams, ka ikviens vēsturnieks uz dzimtās zemes vēsturi raugās vispirms no sava personiskā viedokļa. Tādējādi varētu domāt, ka recenzējamā grāmata pirmām kārtām veltīta Lietuvas neitralitātes jautājumam. Tomēr A. Kasparavičs labi apzinās, ka viņa izvēlētais pētījuma temats un Lietuvas liktenis 20. gs. 30. gadu beigās nav šķirams no likteņa, kāds piemeklēja abus Lietuvas ziemeļu kaimiņus, kuri bija izvēlējušies *pasīvās* neitralitātes ceļu. Šis pēdējais fakts autoru vēl vairāk piesaista Latvijas un Igaunijas neitralitātes problemātikai un līdz ar to mudina lasītāju pievērst vēl lielāku uzmanību grāmatas nosaukuma *hipotētiskajam* zemtekstam, kas liekas ietveram arī šīs abas Lietuvas kaimiņvalstis. Autors jau grāmatas ievadā atzīst, ka viņš nav veicis visaptverošu Igaunijas un Latvijas ārpolitikas analīzi un ir aprobežojies tikai ar tās subjektīvu pārskatu. Tādējādi viņš, šķiet, atzīst, ka lielākā daļa pētījumā izmantoto dokumentu, t.i., Lietuvas diplomātu korespondence, var būt tendencioza un ne vienmēr objektīva attiecībā uz Latvijas un Igaunijas īstenoto ārpolitiku. Varētu domāt, ka lasītājam šī fakta dēļ bieži nāksies sastapties ar līdzīgām piezīmēm, kas šķitīs esam spēcīgs pārmetums Rīgai un Tallinai, ja uz tām paraugās “ar lietuviešu diplomātu acīm”, kā izsakās A. Kasparavičs.⁸

Tomēr, skaidrodams jauniegūtos faktus un cenzdamies izturēties pret tiem rezervēti, autors atstāj pietiekami daudz vietas diskusijām. Varbūt Igaunijas un Latvijas diplomātu vairīšanās ziņot Kauņai par Padomju Savienības iesniegto deklarāciju var tikt saprasta kā šo valstu diplomātu centieni lietuviešu acīs mazināt Kremļa spiedienu, kuru viņi izjuta, un līdz ar to mākslīgi uzturēt savu politisko autoritāti, izmantojot jaunieceltā PSRS ārlietu tautas komisāra Vjačeslava Molotova padomnieka Vladimira Potjomkina žēlošanos, ka rietumvalstis noraidot krievu ideju garantēt Baltijas valstu drošību (sk. 111., 112., 114., 115. lpp.). Par to V. Potjomkins 1939. gada maija vidū sarunā žēlojās Lietuvas sūtnim Maskavā Dr. Ladam Natkēvičam. A. Kasparavičs pieļauj ne vien iespēju, ka neuzbrukšanas pakti, ko Igaunija un Latvija 1939. gada jūnija sākumā steigšus noslēdza ar Trešo reihu, varētu būt bijusi

⁸ “.. lietuviešu aizdomas, ka viņu kaimiņi spēlē slepenas politiskās spēles, pastiprinājās 1939. gada marta beigās un aprīļa sākumā, kad lietuviešu delegācijas pārstāvji Rīgā ievēroja Padomju Savienības sūtņa automašīnu “pastāvīgi” atrodamies Latvijas Ārlietu ministrijas tuvumā. Tomēr Pranam Dailidem, Lietuvas sūtnim Rīgā, neizdevās noskaidrot attiecības starp kaimiņvalsts sabiedrotajiem un padomiju, jo Latvijas Ārlietu ministrijas Politikas departamenta vadītājs “nevēlējās, lai viņu turpinātu iztaujāt par šo lietu, un nesniedza plašāku atbildi arī uz citiem jautājumiem”” (sk. 115. lpp.).

labi zināma daļa no Ribentropa diplomātiskās taktikas, bet arī, ka to noslēgšanu veicinājusi Vācijas interese nostiprināt britu diplomātu stratēģiskās pozīcijas, lai tādējādi novērstu staļiniskās Padomju Savienības uzmanību no Rietumeiropas ārpolitikas vadības slepenajiem jautājumiem un līdz ar to atvairītu arī padomju argumentus par “drošības garantiju” uzspiešanu Latvijai un Igaunijai (sk. 110. lpp.).

Lai gan autors salīdzina lietuviešu diplomātu korespondenci ar tālaika notikumiem vai arī ar Krievijas Ārlietu ministrijas arhīvā jaunatrastajiem dokumentiem,⁹ kas, šķiet, neļauj viņam novirzīties no vairāk vai mazāk zināmas patiesības, tomēr liekas, ka vēl joprojām paliek neatrisināts jautājums, cik lielā mērā Latvijas un Igaunijas vēstures avoti un historiogrāfiskie pētījumi var papildināt autora izteiktās domas vai pat tikt izmantoti, lai atrastu paralēles ar dažām no šīm domām.¹⁰

Kā Rīgas atbildi ietekmēja Lietuvas sūtņa Kaža Bizauska un Latvijas Valsts prezidenta Kārļa Ulmaņa tikšanās, kas pēc Lietuvas Valsts prezidenta Antana Smetonas neatlaidīgā lūguma notika Rīgā 1939. gada 17. martā? Abi satikās, lai apspriestu nacistu iebrukuma draudus Klaipēdā, un Lietuvas puses mērķis bija saņemt zināmas garantijas no Latvijas (110., 101. lpp.). Vai latvieši un igauņi vēsturnieki atzitu par patiesiem lietuviešu diplomātu apgalvojumus, ka “latvieši un igauņi faktiski visumā jutās apmierināti, ka mēs zaudējām Klaipēdu”, vai arī noraidītu tos kā nepatiesus? Ziemeļu sabiedrotos jau aizvien bija mākušas bažas, ka konflikts starp lietuviešiem un vāciešiem varētu ne vien pazudināt Lietuvu, bet arī “nākt par ļaunu viņiem pašiem” (121. lpp.).

Autora uzskatus šajā jautājumā apstiprina zināmi notikumi. Tā, piemēram, “Latvijas un Igaunijas pārdomas sākās pēc tam, kad Hitleris 1939. gada pavasarī bija denonsējis neuzbrukšanas paktu starp Poliju un Vāciju, un vēlāk pēc Berlīnes piedāvājuma Latvijai un Igaunijai noslēgt tādu pašu paktu. Paturot prātā 1939. gada 22. marta līgumu starp Lietuvu un Vāciju [par Klaipēdas apgabala nodošanu Vācijai] un straujo attiecību uzlabošanu starp

⁹ SSRS ģģaliooto atstovo Lietuvoje N. Pozdniakovo 1939 04 03 slaptas pranešimas Nr. 62 SSRS užsienio reikalų liaudies komisariui M. Litvinovui. RFUPA, f. 0151, ap. 30, apl. 56, b. 2, l. 1. 14. // *Kasparavičius A.*, p. 138; SSRS reiklų Lietuvoje laikinojo patikėtinio N. Pozdniakovo 1939 11 10 slapta Pažyma apie Lietuvos – SSRS santykių dvidešimtmetį SSRS užsienio reikalų liaudies komisariato kolegijai. RFUPA, f. 0151, f. 211, ap. 14, apl. 15, b. 5, l. 13. // *Kasparavičius A.*, p. 139; SSRS Užsienio reikalų liaudies komisariato referentūros 1939 11 10 slapta pažyma URLK kolegijai SSRS – Lietuvos tarpusavio santykiai per dvidešimt metų. RFUPA. 211 f. 14 ap. 15 apl. 5 l. 2–13. // *Kasparavičius A.*, p. 139; SSRS ģģaliooto atstovo Lietuvoje N. Pozdniakovo 1939 01 29 slaptas pranešimas Nr. 13 užsienio reikalų liaudies komisariui M. Litvinovui. RFUPA, f. 0151, ap. 30, apl. 56, b. 2, l. 1. 2–5. // *Kasparavičius A.*, p. 144; SSRS ģģaliooto atstovo Lietuvoje N. Pozdniakovo 1939 05 22 slaptas pranešimas Nr. 104 SSRS užsienio reikalų ministriui V. Molotovui. Ibid. // *Kasparavičius A.*, p. 144.

¹⁰ *Felđmanis I., Stranga A., Virsis M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse). – Rīga: Latvijas Ārpolitikas institūts, 1993. – 25., 26. lpp.; *Keruss J.* Latvijas neitrālā politika un neitralitāte 1933.–1940. gadā: promocijas darbs. – Rīga: [Latvijas Universitāte], 2008. – 224 lp.; *Labsvirs J.* Atmiņas un pārdomas. 3. daļa. – Rīga. 2002. – 62.–64. lpp.; *Treijs R.* Vilhelms Munters. – Rīga: Jumava, 2010. – 342. lpp.

abām valstīm, kas sākās pēc tam (ģenerālis S. Raštiks Berlīnē tika uzņemts ne vien aiz pieklājības, bet gan “uzņemts draudzīgi”), sarunu sākšana starp Latviju, Igauniju un Vāciju varēja nozīmēt gluži vienkārši to, ka Rīga un Tallina cenšas panākt “Kauņu, kura tās jau bija apsteigusi” politiskajā jomā” (121. lpp.).

Tomēr būtu interesanti salīdzināt Lietuvas, Igaunijas un Latvijas diplomātu uzskatus, kas atklātu, piemēram, faktu, ka Latvijas un Igaunijas diplomāti pievērsa lielāku uzmanību PSRS Ārlietu tautas komisariāta struktūras pārveidei, kas ietekmēja viņu nostāju un rīcību dažādos ārpolitikas jautājumos, arī attiecībā uz Lietuvu.¹¹

Tiesa, grāmatas autors oponentē arī Lietuvas vēsturnieka Zenona Butkus domām par to, ka 1934. gada 12. septembrī Ženēvā parakstītajā Baltijas antantes līgumā un tam pievienotajā slepenajā deklarācijā bija nosaukta tikai viena Lietuvas ārpolitikai specifiska problēma – Viļņas jautājums, savukārt Klaipēdas jautājums tajā netika skarts. Autors pierāda, ka minētā līguma 3. pants, kā arī tam pievienotā slepenā deklarācija apstiprina faktu, ka šajos dokumentos bija iekļautas abas minētās Lietuvas problēmas.¹² Tomēr jāsaubās, vai A. Kasparavičs akceptē Latvijas vēsturnieku apgalvojumu,¹³ ka šīs Lietuvas problēmas padarīja Baltijas antantes pastāvēšanu neiespējamu.

Apkopojot iepriekšminētās idejas, varētu domāt, ka grāmatas sestā nodaļa “Alternatīvu un iespēju meklējumi, lai pretotos neitralitātes politikas šķietamībai” (180.–249. lpp.) izraisīs vislielākās diskusijas triju Baltijas valstu vēsturnieku starpā.

Šķiet, ka šajā nodaļā A. Kasparavičs mēģina īstenot savu ideju, izsekojot lietuviešu diplomātu neizmantotajām iespējām (un, ņemot par pamatu

¹¹ Autors nešaubās, ka Baltijas valstu diplomātiskā sadarbība, kas bija savā ziņā mākslīga, nevarēja ilgi palikt apslēpta ārzemju novērotājiem vai komentētājiem. Padomju diplomāti vairāk vai mazāk pārzināja situāciju Baltijas antantes iekšienē, vēl jo vairāk tāpēc, ka Kremlis pievērsa īpašu uzmanību bijušajai impērijas normalei, kuru bija paredzēts “atgriezt” “modernizētās” impērijas sastāvā. Kremlim bija lieli plāni attiecībā uz Baltijas valstīm, tāpat arī Somiju, Poliju un Rumāniju. Pēc A. Kasparaviča domām, to pierāda PSRS Ārlietu tautas komisariāta un tā apakšnodaļu subordinācijas restrukturizācija, ko 1939. gada maija pirmajās dienās, tūlīt pēc iecelšanas ārlietu tautas komisāra amatā, īstenoja Vjačeslavs Molotovs. Molotovs pats personiski pārraudzīja Baltijas valstu un Somijas nodaļu. Tāpēc var tikai nožēlot, ka lietuviešu diplomāti pievērsa pārāk maz uzmanības šim diezgan zīmīgajam faktam un novērtēja to par zemu. Lai gan Dr. Lads Natkēvičs, Lietuvas sūtnis Padomju Savienībā, savos ziņojumos Kauņai trīs reizes uzsvēra Ārlietu tautas komisariāta veiktos strukturālos pārkārtojumus, tomēr, kā apgalvo A. Kasparavičs, pēdējais ziņojums ticis nosūtīts tikai mēnesi pirms Molotova–Ribentropa pakta parakstīšanas, turklāt tas sagatavots neprofesionāli, pavirši, ietverot pretrunīgu informāciju, un vispār bijis rakstīts tonī, kas izklausījies vairāk pēc mierinājuma nekā pēc brīdinājuma. (Sk. šīs grāmatas 115., 116. lpp.)

¹² *Kasparavičius A.* Bendra ideja ir lemtis: Lietuva, Latvija, Estija // Lietuvas istorijos studijos. – T. 25. – Vilniaus universiteto leidykla, 2010. – P. 131–133. [Recenzija by: *Butkus Zenonas.* Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais. Lietuvas užsienio politikos dokumentai. 1918–1940 metai. – Vilnius: LII leidykla, 2008.]

¹³ *Butulis I., Zunda A.* Latvijas vēsture. – Rīga: Jumava, 2010. – 91. lpp.

Lietuvas piemēru, arī latviešu un igauņu neizmantotajām iespējām) laikā, kad viņi pūlējās izvairīties no *pasīvās* neitralitātes deklarēšanas, kas Lietuvai būtu varējusi dot iespēju palikt uz Eiropas politiskās kartes. Izceļot draudīgās starptautiskās tendences 1939. gada pavasarī un vasarā, A. Kasparavičs pievērs uzmanību visu triju Baltijas valstu hipotētiskajām diskusijām par to, kurš okupants varētu būt “labāks”, lai tādējādi mēģinātu atrast efektīvākas un papildu drošības garantijas.

Saskaņā ar autora apgalvojumu šie meklējumi minētajā laikposmā būtībā koncentrējās divos virzienos: 1) Baltijas valstu diplomāti sāka diezgan aktīvi pētīt, vai Baltijas valstu drošībai pietiktu ar to, ka viņi pasludina *pasīvās* neitralitātes politiku, vai arī viņiem būtu jāpieliek lielākas pūles, lai panāktu, ka neitralitātes politikas ieviešanu atbalsta starptautiskās garantijas; 2) viņi apsvēra arī to, vai triju Baltijas valstu neitralitāti nepieciešams “nostiprināt no iekšpuses”, noslēdzot savstarpējās palīdzības līgumu vai varbūt pat izstrādājot slepenu rīcības plānu ārvalstu agresijas gadījumam (181. lpp.). Arī šeit autors neaizmirst piebilst, ka tā bija Kauņa, nevis Rīga vai Tallina, kura uzņēmās šo pēdējo iniciatīvu.

Minētajā nodaļā aprakstīts, kā pieauga spriedze starp triju Baltijas valstu diplomātiem, spriedze, kuras pamatā, šķiet, bieži vien bija tikai šaubas, aizdomas vai pat muļķīga nenovīdība.

Runājot par Latvijas negribīgumu 1939. gada vasarā noslēgt triju Baltijas valstu militāro aliansi, A. Kasparavičs pierāda, ka lietuviešu diplomāti to skaidrojuši pirmām kārtām ar latviešu “pašlepnumu”. Tomēr drīz vien viņi šo domu atmata un sāka nopietnāk apsvērt varbūtību, ka Rīgas nostāju šajā jautājumā ietekmē Vācija, kurai bija slepens mērķis “novērst Baltijas valstu militārās vienotības nostiprināšanos” (214. lpp.).

Pēc A. Kasparaviča domām, valdībai Kauņā radās aizvien lielākas aizdomas, ka latvieši gluži vienkārši apzināti “spekulē ar savu ģeogrāfisko stāvokli” (215. lpp.). “K. Bizausks, kurš tolaik bija Lietuvas premjerministra vietnieks un īslaicīgi pildīja ārlietu ministra pienākumus [un savulaik bijis Lietuvas sūtnis Rīgā], pēc sarunas ar A. Varmi, Igaunijas ārkārtējo sūtni un pilnvaroto ministru Lietuvā, nonāca pie secinājuma, ka viņi [latvieši] formāli atbalsta Igaunijas un Latvijas militārā pakta noslēgšanu, taču neizsaka nekādus priekšlikumus par tā saturu, acīmredzot domādami – ja draudēs briesmas no ziemeļaustrumiem, tad tās vispirms skars Igauniju. Taču, atsaukdamiem uz mums, viņš varbūt domāja – ja draudēs briesmas no Rietumiem, tad mēs būsim pirmie, kas cietīs, un rezultātā Latvija tiks pasargāta” (215. lpp.).

Pētot lietuviešu diplomātiskos avotus, autoram rodas iespaids, ka 1939. gadā, kad izjuka Baltijas valstu militārā sadarbība, Lietuvā izveidojies diezgan negatīvs viedoklis par ziemeļu kaimiņiem. 1939. gada vasaras sākumā lietuviešu diplomāti, acīmredzot zaudējuši interesi par militāro aliansi, turpināja attīstīt sakarus ar Latviju, it kā gaidot kādu “atmaksu” no Latvijas vai pat kādu īpašu personisko “atmaksu” no V. Muntera (216. lpp.).

Tomēr arī Kauņa neizmantoja izdevību izveidot militāru aliansi, un to apliecina fakts, ka 1939. gada jūnijā, kad Latvijas sūtnis Lietuvā L. Sēja beidzot deva “mājienu” par militāru sadarbību starp Igauniju, Latviju un Lietuvu, ko

lietuvieši tik ilgi bija gaidījuši, K. Bizausks viņu strupi atraidīja, teikdams, ka “tagad iniciatīvai nav jānāk no mums” (217. lpp.). Kā var spriest pēc Lietuvas diplomātiskajiem avotiem, K. Bizausks reizēm ļoti kritiski vērtēja V. Munteru un viņa īstenoto politiku, 1939. gada vasarā sarunās ar igauņu un poļu diplomātiem Kauņā izsakoties, ka Munters ilgu laiku vērpis intrigas. Līdzīgi uzskati par Rīgas politiku attiecībā uz Lietuvu bija arī bijušajam Lietuvas ārlietu ministram Stasim Lozoraitim (tāpat kā Petram Klimam un Bronum Kazim Balutim – Lietuvas sūtņiem Parīzē un Londonā) (217. lpp.).

A. Kasparavičs uzsver arī to, ka visa šī situācija, bez šaubām, ne vien vājināja Lietuvas un Latvijas militāro vienotību, bet arī kavēja Baltijas antantes vispārējo nostiprināšanu (217. lpp.). Tomēr šie attiecību saspīlējuma aspekti var tikt novērtēti arī kā auglīgs izpētes lauks lietuviešu, latviešu un igauņu vēsturniekiem.

Starp “nomierināšanu” un “reālpolitiku”

Bez šeit minētajiem jaunajiem intriģējošajiem vai negaidītajiem faktiem tuvāk jāaplūko arī daži problemātiskāki aspekti, kas likti A. Kasparaviča pētījuma pamatā. Autors vēlas īpaši uzsvērt, ka Baltijas valstu neitralitāti nestiprināja ārvalstu atbalsts un starptautiskās drošības garantijas. Viņaprāt, Lietuva, Latvija un Igaunija neparūpējās, lai triju Baltijas valstu neitralitāte kļūtu par starptautiski atzītu faktu. Ja netiktu saņemtas starptautiskas drošības garantijas, Baltijas valstīm savu neitrālo nostāju varbūt būtu vajadzējis apliecināt ar Tautu Savienībai iesniegtu dokumentu. Tomēr joprojām pastāvēja tas, ko autors dēvē par *pasīvo* neitralitāti, un to nedrīkst aplūkot tikai idejas līmenī. Tā kā Baltijas valstu deklarētajai neitralitātes politikai trūka dokumentāra apstiprinājuma, daudzi Lielbritānijas, Francijas, Vācijas un Krievijas diplomāti to kritizēja un neņēma vērā, kas arī izskaidro, kāpēc tai bija lemts ciest neveiksmi. Baltijas valstu neitralitāte nebija vispāratzīta, kā tas bija Šveices gadījumā. Rietumvalstis uzskatīja, ka Baltijas valstis neitralitātes politiku izvēlējušās konjunktūras apsvērumu dēļ, hitleriskās Vācijas izraisīto baiļu un spiediena ietekmē (sk. 119., 181.–184. lpp.).

Jāuzsver arī, ka, pēc A. Kasparaviča domām, Baltijas valstu neitralitātes politikas ideoloģisko bāzi veido diezgan atšķirīgi komponenti. Runājot par Igauniju un Latviju, viņš piemin dažus no tiem: Sudetijas krīzes postošo ietekmi uz nestabilo Baltijas reģionu; mērķi pasargāt savu valsti no Austrumeiropas potenciāli bīstamās kolektīvās drošības sistēmas; mēģinājumus sev noderīgā veidā pieņemt nomierināšanas politisko doktrīnu (sk. 49. lpp.).

Autors uzsver, ka Lietuva atšķirībā no saviem ziemeļu kaimiņiem piekopa daudz piesardzīgāku ārpolitiku, novērtējot diplomātisko sakaru attīstību Rietumeiropā; šo paradumu, pēc autora domām, bija likusi pieņemt rūgtā mācība, ko Lietuvas diplomāti guva, attīstot diplomātiskos sakarus ar Poliju, Vāciju un Padomju Savienību. Sudetijas krīzes sekas Lietuvā tika izprastas nedaudz citādi kā Latvijā un Igaunijā, un lietuvieši nedomāja, ka tās būtu iespējams likvidēt, izstājoties no kolektīvās drošības sistēmas un pasludinot neitralitāti. Kauņas tieksmi uzturēt saites ar Tautu Savienību noteica, pirmkārt, bažas par Klaipēdas apgabala likteni un augošā nepieciešamība uzturēt pēc iespējas ciešākas saites ar Klaipēdas līguma parakstītājiem. Otrkārt, pastāvēja aizdomas, ka līdz ar britu un franču ietekmes mazināšanos Eiropā

un Krievijas bailēm zaudēt savu “absolūto primitīvo bardzību” Lietuvai var kļūt postošs ne tik daudz Polijas un Vācijas valdības kurss, cik abu šo valstu nosliece manevrēt ar katru līguma punktu (sk. 51. lpp.). Nebija nejaušība, ka Lietuvas sūtnis Parīzē P. Klīms slepenajā ziņojumā Kauņai mudināja par katru cenu saglabāt saites ar Klaipēdas līguma parakstītājiem, jo, ja “Vācija tiešām ir ķērusies pie “miermīlīgām metodēm”, Berlīne varēs sasniegt savu mērķi – iegūt Klaipēdu, “izmantojot angļus”. Pēc A. Kasparaviča domām, viņi šo Klaipēdas līguma parakstītāju “pieskatīšanas” taktiku mēģināja turpināt arī pēc Minhēnes konferences (sk. 51. lpp.).

Lai gan lasītājam rodas iespaids, ka Lietuvas lēmumu izstāties no Tautu Savienības un izvēlēties neitralitātes ceļu ietekmēja galvenokārt ziemeļu kaimiņi (it sevišķi Igaunija), tomēr, pēc autora domām, runājot par radikālajām pārmaiņām Lietuvas ārpolitikas kursā, būtu nepareizi un nekorekti vainot tajās tikai Rīgas vai Tallīnas bailes no Padomju Savienības iespējamiem un grūti prognozējamiem “kolektīvās drošības pasākumiem” Baltijas reģionā. Šķiet, ka daži Lietuvas diplomāti domāja, turklāt gluži pamatoti, ka viņu tuvākajiem kaimiņiem ir vēra ņemama ietekme uz Latvijas un Igaunijas ārpolitikas kursa maiņu, kas zināmā mērā atgādināja Stokholmas sindroma raksturīgākās iezīmes (sk. 49.–75. lpp.).

Uzsvērts arī tas, ka neitralitātei nostiprināties traucēja pašu Baltijas valstu antantes līguma (1934) ietvaros īstenotā ārpolitika, kas, pēc A. Kasparaviča domām, vērtējama kā par labu nākoša Padomju Krievijas ārpolitiskajām interesēm.¹⁴ Viņaprāt, taktikas ziņā šāda rīcība bija Baltijas valstu ieguvums, taču, lūkojoties uz valstu globālajiem mērķiem no stratēģijas viedokļa, kļūst skaidrs, ka tas bija acīmredzams zaudējums, kam vēlāk sekoja *pasīvās* neitralitātes politika.

Atklāts paliek svarīgs jautājums, vai atsevišķi var runāt par “reālu” Baltijas valstu neitralitāti, kad 1939. gada pavasarī tika parakstīts Latvijas un Igaunijas neuzbrukšanas līgums ar Trešo reihu (sk. 119., 127.–145. lpp.). Pēc grāmatas autora domām, Baltijas valstu liktenis tika izlemts 1939. gada augusta beigās, septembrī un oktobra sākumā, kad padomju sistēma uzspieda savu protektorātu, kad padomju diktātu pieņēma Igaunija un Latvija, bet Polijas valsts praktiski bija iznīcināta, un savukārt Lietuvai nekādas izejas vairs nebija. Kā uzsver A. Kasparavičs, 1940. gads bija jau tikai šo notikumu sekas.¹⁵

Var apgalvot, ka Baltijas valstu savstarpējās palīdzības alternatīvas tomēr bija reālas, taču tās palika neizmantojamas visu trīs Baltijas valstu egoistisko interešu, politiķu īsredzīguma vai personisko ambīciju dēļ. Šeit būtu vajadzīga diskusija par mēģinājumu izveidot trīs Baltijas valstu tikšanos augstākajā līgā (sk. 211.–214. lpp.). A. Kasparaviča grāmatas sestajā nodaļā tiek izskatīta iespējamā neitralitātes aizstāvēšanas perspektīva, veidojot Baltijas valstu militāro savienību, kurai, kā zināms, nebija lemts īstenoties. Autors netieši uzsver, ka visvairāk šīs politikas realizācijai traucējusi Rīgas ietiepība, savukārt turpmākie mēģinājumi jau bija novēloti (sk. 202.–208., 217.–223., 247. lpp.).

Mēģinājumu izveidot militāro savienību ietekmēja visi starpkaru Lietuvas, Latvijas un Igaunijas ārpolitikas iezīmētie saspīlējumi: Latvijas ģeo-

¹⁴ Alģimanta Kasparaviča intervija Lietuvas radio 23.08.2010.

¹⁵ Turpat.

politiskā stāvokļa atšķirības deklarēšana, Igaunijas mēģinājumi integrēties Skandināvijas valstu saimē, Lietuvas, Klaipēdas un Viļņas problēmas utt. Īpaši trāpīgi visu Baltijas valstu īstenoto ārpolitiku pirms neitralitātes norieta rezumē autora apgalvojums, ka Baltijas valstu politiķi 1939. gadā Eiropas starptautiskā stāvokļa vērtējumos, gan ģeopolitiski, gan ideoloģiski tomēr bija pamatīgi “iestrēguši” pagātnē – atmiņās par 1918.–1920. gadu un tālaika ģeopolitiskajām reālijām (229. lpp.).

Par neapgūto vēstures stundu

Fakts, ka Baltijas valstīm bija iespēja izmantot politisko manevrēšanu un ka tās savā ziņā to izmantoja pilnā mērā, liecina, ka šīs valstis pēc starptautiskā stāvokļa analīzes un zināmām diskusijām, visai atšķirīgu motīvu mudinātas, labprātīgi un diezgan radikāli izstājās no Eiropas brūkošās kolektīvās drošības sistēmas un izšķirošajā brīdī izvēlējās pasīvās neitralitātes politiku, ko varētu saukt par politisko veģetēšanu (sk. 251., 252. lpp.).

Pēc autora domām, izvēloties neitralitāti, Baltijas valstīm nevajadzēja palikt tikai pasīvām statistēm starptautiskajos procesos un rīkoties vienīgi saskaņā ar lielās politikas režisoru rakstītajiem scenārijiem. Lietuvas, Latvijas un Igaunijas izdarītā pretrunīgā neitralitātes politikas izvēle un tikpat pretrunīgā īstenošana, kā arī fakts, ka visas trīs valstis Otrā pasaules kara priekšvakarā atteicās no citām politiskās izvēles alternatīvām, šķiet, tikai paplašināja visas Eiropas politisko krīzi un veicināja Vecās pasaules demokrātiju *lielās politikas* neveiksmju virkni (253. lpp.).

A. Kasparavičs, vadoties pēc parunas “kurš stiprākais, pie tā arī vajag pieslieties”, mēģina ielūkoties arī šodienas Lietuvas ārpolitikā (domājams, šeit būtiski neatšķiras arī Latvijas un Igaunijas piemērs). “Šodienas Lietuvas politiskā elite nav mācījusies no pagātnes kļūdām, tai piemīt diezgan “lauciniecišķi” uzskati par to, ka ģeopolitisko valsts drošību vislabāk var nodrošināt šobrīd stiprākais militārais un politiskais spēks pasaulē,” saka vēsturnieks. Faktiski tādi uzskati ir identiski tiem, kas valdīja 30. gadu beigās, kad ievērojamākais spēks Eiropā bija hitleriskā Vācija, bet īpaši latvieši un igauņi cerēja, ka Trešais reihs varētu viņus aizsargāt no totalitārās boļševistiskās Padomju Savienības labāk nekā “lempīgie” Rietumu demokrāti (sk. 229., 230. lpp.).

Noslēgumā jāatzīst, ka A. Kasparaviča veiktais pētījums ir tiešām novatorisks un savdabīgs skatījums uz 20. gs. 30. gadu beigu vēsturi ne tikai Baltijas valstīs, bet arī citviet Eiropā. Grāmatas autors vairākkārt ir uzsvēris, ka viņa skatījums ir vienpusējs, tādēļ viņš piedāvā ar jaunu skatu paraudzīties arī uz Anglijas vai Francijas ārpolitikas neviennozīmību Baltijas austrumu daļā. Darbs argumentēti un detalizēti parāda Lietuvas, Latvijas un Igaunijas reģionālās un globālās politikas peripetijas, sākot ar šo valstu atkāpšanos no Tautu Savienības sistēmas un beidzot ar pilnīgu pazušanu no tālaika Eiropas politiskās kartes. Darbā iespējams atrast ne tikai jaunus novērojumus un atziņas, bet arī daudzus neatbildētus jautājumus, uz kuriem rast atbildes vajadzētu šo problemātiku pētošajiem vēsturniekiem – vispirms jau Igaunijā un Latvijā.

Roberts Šimkus